

Логічне вчення Г.Гегеля та виклики часу: історія і сучасність.

Ключове місце у філософії німецького мислителя Г.Гегеля (1770-1831) належить його фундаментальній праці «Феноменологія духу».

Ця праця за думкою самого філософа стала «подорожжю за відкриттями», а молодий К.Маркс назвав її «істинним витоком і таємницею філософії» Г.Гегеля. Зрозуміло, що «Феноменологія духу» справді являється джерелом і «Науки логіки» Г.Гегеля. В них є багато спорідненостей, зокрема категоріальні визначення об'єкта у «Феноменології духу» є в «Науці логіки» визначеннями самого суб'єкта, тобто формами його мислення.

І тим не менше, «Феноменологія духу» все ж є не теорія мислення, а теорія пізнання, предметом якої є пізнавальні відношення суб'єкта і об'єкта, свідомості і предмета. Нагадаємо, що «Феноменологія духу» вийшла в світ у 1807 році, тобто значно раніше ніж «Наука логіки». Остання побачила світ в період починаючи з 1812 року по 1816 рік включно. Слід зауважити, що у філософії Г.Гегеля виокремлюються дві «Науки логіки». Одна, так звана «Велика», що складається з трьох томів: «Вчення про буття», «Вчення про сутність» і «Вчення про поняття» і саме вона послідовно виходила в світ, починаючи з 1812р. і завершуючи 1816 роком. Інша, «Наука логіки», так звана «Мала», яка є популярним, стислим викладом «Великої» логіки, складає собою частину «Енциклопедії філософських наук» в яку, крім неї, входять «Філософія природи» і «Філософія духу». «Енциклопедія філософських наук» вийшла при житті Г.Гегеля в трьох виданнях – в 1817 р., 1827 р. і в 1830 р.

Слід прямо зауважити, що виникнення логічного вчення німецького мислителя не є чимось-то випадковим чи прикрою аномалією, прикром непорозумінням. поява цього вчення на світ зумовлена тими викликами, які постали перед Європейською філософською культурою в тому числі і філософською культурою мислення. Потреба в такій логіці давно назріла і ця потреба породжувалася тими радикальними зрушеннями в історії Європи, які відбулися як в сфері соціальної практики так і в сфері науки, починаючи з 17 століття. Тому виникнення «Науки логіки» є закономірна ступінь в розвитку філософської науки про мислення.

Що стосується соціальної практики. По-перше, в історії Європи варто виокремити низку революцій, що прокотилися послідовно в передових країнах: нідерландська (16 ст.), англійська (17 ст.), французька (18 ст.), німецька (19 ст.). Ці революції, як і контрреволюції, показали, що новий лад, який прийшов на зміну феодалізму знищив складну структуру середньовіччя, спростив суспільні відносини і на цій основі виявив пульсуюче ядро суспільства – антагонізм. Ці суперечності стали настільки очевидними, що вони

віддзеркалилися в мисленні ідеологів, де вони й були першопочатково відкриті, постали фактом свідомості. В цьому плані французькі історики епохи реставрації Гізо, Міньє, а особливо Тьєррі розвинули ідеї висунуті раніше Сен-Сімоном, що історія Європи повна боротьби станів, що ключ до розуміння цієї історії, починаючи з середньовіччя, є умови існування і боротьба класів, що в зіткненні їх інтересів полягає рушійна сила цієї новітньої історії. Отже, боротьба протилежностей і суперечність постають критерієм оцінки функціонування суспільного організму.

По-друге, особливістю нового часу, починаючи з ХУІІ ст.. є швидкий, інтенсивний характер розвитку нового ладу. Він, на відміну від усіх попередніх, відзначався динамікою, стрімкістю, неперервним розвитком, рухливістю, катастрофічністю. Система вже сама себе змінює, тобто, саморозвивається. Вказана рухливість, катастрофічність реального життя закономірно охоплює собою сферу духовного життя людей у різноманітних його виявах: релігії, мистецтві, філософії.

Але революційний характер суб'єктів нового ладу, його рухливість, динамізм катастрофічність виробили і певний, відповідний цьому суспільству *тип мислення*, що проявився, зокрема, в науковій, а точніше, природничо-науковій сфері. Як пише В. Шинкарук «Природознавство 16-17 ст. народжувалося у вогні гострих класових битв молоді, що піднімалася буржуазії проти ідеологічних, політичних і економічних підвалин старого, феодального суспільства, воно було важливою складовою частиною культури епохи Відродження» (Шинкарук В. Теория познания, логика и диалектика И.Канта.- К.: Наукова думка, 1974 - С.8). З іншого боку, підкреслює М.Булатов, «не можна не бачити зв'язку, хоча і не безпосереднього, між переворотами в політиці і економіці і теорією катаклізмів Ж. К'юв'є, космогонічною гіпотезою Канта – Лапласа, теорією природного відбору Ч.Дарвіна і т.д... Якщо наприклад, в області механіки стародавні розвивають в основному статку (Архімед) то вчені Нового часу – динаміку земних і небесних тіл (Галілей, Кеплер. Гюйгенс, Ньютон). Математика стародавніх являється наукою про постійні величини, історія нової математики починається з введення в неї змінної величини». (Булатов М. Немецкая классическая философия. Часть I. Кант. Фихте. Шеллинг.- К.: Стилос, 2003 – С.9-10). Поворотним пунктом в математиці була Декартові змінна величина. Завдяки цьому в математику увійшли рух, зміна і завдяки цьому ж стало необхідним диференціальне і інтегральне числення.

Якщо простежити поступове проникнення в науку руху, ідеї еволюційного розвитку ця поступовість виглядає (за думкою М.Булатова) так:

1. Р.Декарт, «Геометрія» (1637 р.);
2. І.Кант, «Про обертання Землі навколо своєї вісі» (1754);
3. І.Кант, «Всезагальна природна історія і теорія неба» (1755);

4. Ф.Шеллінг, «Всезагальна дедукція динамічного процесу чи категорій фізики» (1800);
5. Бюффон, «Історія Землі» (1744);
6. М.Ломоносов, «Про шарі Земні» (1763);
7. Йоганн Гете, «Метаморфози рослин» (1790);
8. Жан Ламарк «Філософія зоології».

Все це так, але ж це сфера соціальної практики і науки. А що ж діється зі сферою філософського мислення і як обстоїть справа з наукою про це мислення – логікою? А так, що ця наука стояла на узбіччі історичного процесу. В образі формальної логіки ця наука про мислення залишалася традиційною, започаткованою ще Аристотелем. Вона, після застійного Середньовіччя продовжувала мати справу переважно з заскнілим, мертвеним силогізмом, претендувала на роль єдиної недоторканої науки про людське мислення. Вона з усією очевидністю не лише не відповідала характеру і потребам епохи, а явно вступила в суперечність з нею. Та й вона і не могла стати новим органом. Хоча потреба в перетворенні логіки відчувалася давно. Як пише Г.Гегель «Але якщо з часу Аристотеля логіка не піддавалася ніяким змінам, - і справді при розгляді нових підручників логіки ми переконуємося, що зміни зводяться часто більше всього лише до скорочень, - то ми звідси повинні зробити швидше той висновок, що вона тим більше потребує певної переробки; адже двохтисячолітня неперервна робота духу повинна була йому надати більш високу свідомість про своє мислення і про свою чисту сутність в самій собі» (Гегель Г.Наука логіки. //Соч.: В 3 т.-М.: Мысль, 1970.- Т.1. – С.105).

Першим, хто вирішив порушити спокій в цьому питанні став німецький мислитель І.Кант. Він в своєму головному творі «Критика чистого розуму» і зайнявся розробкою нової, що якісно відрізнялася від традиційної формальної, трансцендентальної логіки. Саме в ній німецький філософ вперше увів категорії як форми мислення, на відміну від формальної, яка обмежувалася поняттями, судженнями і умозаключеннями, Але головне в іншому . І Кант в своїй новоствореній трансцендентальній логіці як діалектиці надав пріоритетного значення антиноміям, тобто суперечностям людського розуму. Як писав у своєму некролозі по смерті І.Канта Ф.Шеллінг: «...Безсумнівно, що лише людина такого духовного складу могла одержати рішучу перемогу над догматизмом і розчистити затягуваний ним горизонт філософії. Якщо б веселий старий *Парменід*, так, як він описаний у Платона, і діалектик *Зенон* побачили його мистецьки розроблені антиномії – ці неперехідні свідчення перемоги над догматизмом і вічні пропілеї істинної філософії, вони з радістю визнали б його своїм духовним побратимом» (Шеллінг Ф.// Соч.: В 2 т.- М.:Мысль, 1989.-Т.2.- С.30). І, все ж, логіка І.Канта постала лише як гносеологічна, а не як наука про мислення.

На жаль, для знаменитих послідовників і учнів кенігсбергського мислителя Й.Фіхте і Ф.Шеллінга логіка є одна – формальна, хоча імпліцитно у них можна знайти елементи і нової логіки. Натомість, для них філософія це наука про знання, теорія пізнання, яка, втім, поєднувалася з філософією духу (філософією історії, практичною філософією тощо). Маючи на увазі і цих філософів Г.Гегель прямо зазначав: «Повна зміна, яку зазнав у нас за останні роки двадцять п'ять років характер філософського мислення, більш висока точка зору на самого себе, яку в цей період досягла самосвідомість духу, до цих пір, ще виявили мало впливу на вигляд *логіки*» (Гегель Г. Наука логіки.// Соч.: В. 3 т.- М.: Мисль, 1970.- Т.1. – С.75).

Та остаточний крок в пошуку нової логіки належало зробити Г.Гегелю. Він і здійснює в ній повний переворот. Підкреслимо, що Г.Гегель своєю метою не ставив розробку діалектики. Остання відома ще з творів Платона і Аристотеля. Г.Гегель в першу чергу логік. Його основний твір називається не «Наука діалектики», а «Наука логіки». Предметом його наукового інтересу було мислення. Його цікавила філософська наука про мислення – логіка. Більше того, в цьому плані є безпідставними докори на адресу Г.Гегеля з боку представників філософської герменевтики, що він усе життя займався логікою, а не лінгвістикою, втім, що він присвятив своє життя дослідженню мислення, а не мови. Яскравим свідченням того, що центральне місце у його філософській творчості займає логіка є відомий його «панлогізм», тобто намагання простежити наявність логічного всюди, а, отже і там, де його насправді й немає.

Отже, німецький мислитель залишився сам на сам з попередньою логічною спадщиною, а тому з гіркотою пише: «*Логіка* зазнала не таку сумну долю, як метафізика. Пересуд, наче б то логіка *навчає мислити*, - в цьому раніше бачили її користь і, отже, її мета (це подібно на те, як коли б сказали, що тільки завдяки вивченню анатомії і фізіології ми навчаємось перетравлювати їжу і рухатися) – цей пересуд давно вже зник, і дух практичності уготовив їй, очевидно, не кращу долю, ніж її сестрі. Тим не менше, вірогідно з огляду деякої формальної користі, що приносить вона, їй було ще залишене місце серед наук, і їй навіть зберегли в якості предмету публічного викладання. Але ця краща доля стосується тільки її зовнішньої частини, адже її форма і зміст залишилися такими ж, якими вони за давньою традицією передавались від покоління до покоління, причому, однак, при цій передачі її зміст робився все більш і більш худим і мізерним і в ній ще не відчувається той новий дух, який виявився в науці не менше ніж в дійсності. Але цілком марним є бажання зберегти форми попереднього утворення, коли змінилася субстанційна форма духу. Вони являють собою зів'ялі листя, що падають під натиском нових бруньок, що утворилися у їх основі». (Гегель Г. Наука логіки// В 3 т.-М.: Мысль, 1970.-Т.1.- С.76-77.). Отже, в руках Г.Гегеля постала традиційна логіка з її традиційними поняттями, судженнями, умозаключеннями, законами мислення і на додаток з тими категоріями, які увів в логіку І.Кант. Проте

інструмент був дуже обмежений, щоб виконати на ньому всю мелодію. Потрібен був інший інструмент, тобто інший метод який був би адекватний і предмету і змісту нової логіки. Альтернативи цьому не було, бо інакше б відбувалося нескінченне повернення до старої логіки, завдання ж полягало в побудові нової логіки. Але такого методу в наявності ще не було, причому не лише стосовно логіки, а й філософії загалом. «До цих пір, - наголошує Г.Гегель, - філософія ще не знайшла свого методу. Вона дивилася з заздрістю на системну побудову математики і...запозичувала у неї її метод чи обходила методом тих наук, які являють собою лише суміш даного матеріалу тих, що виходили з досвіду положень і думок, або виходила із утруднення тим, що просто відкидала усякий метод». (Гегель Г. Наука логіки // В 3 т. -М.: Мысль, 1970.- С.107). Слід зауважити, що метод повинен належати самій логіці, знаходитися всередині неї. Тим більше, «немає жодного предмету, який сам по собі взятий, піддавався б такому суворому, іманентно пластичному викладу, як розвиток мислення в його необхідності; немає жодного предмету, який в такій мірі вимагав би такого викладу; в цьому відношенні наука про нього повинна була б переважати навіть математику, адже жоден предмет немає в самому собі цієї свободи і незалежності» (Гегель Г. Наука логіки»// Соч.: В 3 т.- М.: Мысль, 1970.- Т.1.- С.91). Тому, як пише Г.Гегель «...розкриття того, що єдино тільки й може бути істинним методом філософської науки, складає предмет самої логіки, адже метод є усвідомлення форми внутрішнього саморуху її змісту». (Гегель Г. Наука логіки // Соч.: В 3 т.- М.:Мысль, 1970.- Т.1.- С. 107.).

Отже, як це впливає зі слів Г.Гегеля, виклад логіки передбачає наявність трьох компонентів: предмету, форми (методу) і змісту. Предметом логіки є мислення, а точніше, мислення, що осягає в поняттях. Інакше кажучи, предметом логіки є форми і закони мислення. Але це лише частина змісту логіки. Другу частину змісту логіки, крім предмету, складає метод, тобто вказівка на метод. Але, водночас, метод входить в предмет логіки, поряд з категоріями, поняттями, судженнями, умозаключеннями і т. ін. Якщо прийняти до уваги, що ці форми мислення складають собою зміст логіки, то метод і є усвідомлення форми внутрішнього саморуху її змісту.

Постає питання: що складає собою метод логіки, а, отже, форму внутрішнього саморуху її змісту? Відповідь на це питання криється в розмежуванні Г.Гегелем теоретико-пізнавального і логічного розгляду форм мислення, зокрема, категорій. Мислитель розмірковує наступним чином: для власне логічного розгляду категорій чи інших форм мислення не істотним є їх розгляд в контексті суб'єктно-об'єктного відношення, тобто чи є вони суб'єктивні чи об'єктивні, апіорні чи досвідні. Це є питання їх походження, а, точніше, джерела походження. Тобто, йдеться про те чи істинним джерелом являється суб'єктивне чи об'єктивне. Насправді ж розгляд категорій та інших форм мислення повинен бути цілком інший: а чи є істинні категорії взяті самі по собі, як говорить Г.Гегель, «в собі і для себе»,

безвідносно до суб'єктивного чи об'єктивного їх джерела? Чи істинні є категорії кінечне і нескінченне, буття і небуття, тотожність і відмінність і т.д. самі по собі? І, виявляється, що кожна з них, взята сама по собі, відокремлено від іншої не істинна, а істина її полягає зовні неї, в іншій категорії. Тобто, істина полягає в тім, що кожна з них є друга, але не друга взагалі, а своя друга. Це означає, що буття є не більше і не менше ніж небуття, що кінечне є нескінченне і навпаки. Отже, кожна з них, взята сама по собі, абстрактно являє собою перехід в іншу, кожна з них є вона сама і собі протилежна, тобто є рефлексія в себе і рефлексія в другу. Влучно на прикладі категорій кінечного і нескінченного, одиничного і загального в цьому плані веде розмірковування В.Босенко, коли пише: « І дуже важливо зрозуміти, що справа тут не в тім, що існує кінечне і, *поряд з цим*, нескінченне, чи одиничне, а *також* загальне, які потрібно розглядати в парі, настільки начеб-то вони пов'язані *між* собою, а навпаки, в тім, щоб не шукати їх як деякі самостійні сутності, не давати різні визначення, не шукати зовнішнього поєднання в парну єдність, а мислити як одне (як одну сутність), що містить в собі перехід і яке охоплюється одним внутрішньо суперечливим визначенням» (В.Босенко. Всеобщая теория развития.- К.: Всеукраинский Союз рабочих, 2001.-С.30). З цих позицій кінечне є нескінченне.

Таким чином, істиною категорій виявилися *перехід, рефлексія, розвиток*. Вони і є форми діалектичного процесу, основні моменти діалектичного методу, тобто, це і є форма саморуху внутрішнього змісту логіки, тобто категорій, рефлексивних визначень і понять. Така форма процесійності і дала можливість оживити скелет попередньої логіки, вдихнути в неї життя, виявити змістовність кожної з них, адже ця змістовність виявиться лише в стосунку однієї категорії до другої. Кожна категорія переходить в другу тому, що вона, тобто, друга вже до цього переходу містилася в першій, вони, отже, постають як суперечність (поєднання протилежностей). Вирішенням дії суперечності і є перехід однієї в другу. Варто зауважити, що діалектика, а точніше діалектичний метод в якості інструменту побудови нової логіки не був Г.Гегелем запозичений звідкись зовні. Це є його, власний, створений ним же самим діалектичний метод, який і слугував втіленню в життя своєї мети – побудувати нову логіку як філософську науку про мислення. Власне, в самій «Науці логіки» Г.Гегель заявив: якщо з спекулятивної логіки (тобто його логіки) викинути усе діалектичне то від неї залишиться традиційна формальна логіка. Г.Гегель вважав відкритий ним діалектичний метод єдино істинним. «Я,- пише Г.Гегель, - зрозуміло, не можу вважати, що метод, якому я слідував в цій системі логіки або, вірніше, якому слідувала в самій собі ця система, не допускає ще значного вдосконалення, численних покращань в частковостях. Але в той же час я знаю, що він єдино істинний. Це само по собі має вияв уже з того, що він не є дещо відмінне від свого предмету і змісту, адже саме зміст всередині себе, *діалектика, яку він має в самому собі*, рухає вперед цей зміст. Ясно, що неможна вважати науковими які-

небудь способи викладу, якщо вони не слідують руху цього методу і не відповідають його простому ритму, адже рух цього методу є рух самої суті справи». (Гегель Г. Наука логіки // В 3 т.- М.: Мысль, 1970.- Т.1.- С.108). Нагадаємо, поняття діалектичного методу, тобто логіку, усвідомлену з боку форми Г.Гегель подав в останньому розділі «Науки логіки» - «Абсолютна ідея».

Сьогодні не можна сказати, що у філософських колах логіку Г.Гегеля як філософську науку про мислення люблять, сприймають однозначно позитивно. Значна частина філософів взагалі заперечує її можливість бути наукою про мислення. Натомість єдиною наукою про мислення для них продовжує вважатися формальна логіка. Неможливість діалектики як логіки обґрунтовується, зокрема, тим, що в ній ігнорується формально-логічний закон суперечності, який не дозволяє стверджувати, що *A* водночас може бути і не – *A*. При цьому не допускається можливість діалектичної суперечності як поєднання протилежностей в один і той же час в одному і тому ж самому відношенні. Наведемо думку австро-британського філософа, представника критичного раціоналізму Карла Поппера (1902-1994): «щоб з'ясувати пов'язану... з успіхом Гегеля небезпеку, ми повинні згадати, що в його час – і навіть набагато пізніше – логіка звично визначалась як теорія розумної чи мислительної діяльності; відповідно, фундаментальні закони логіки звично називалися «законами мислення». Звідси цілком зрозуміло, чому Гегель, що бачив в діалектиці істинний опис дійсного процесу розмірковування і мислення, вважав своїм обов'язком змінити логіку, з тим, щоб зробити діалектику важливою – якщо не найважливішою – частиною логічної теорії. Для цього йому необхідно було відкинути «закон суперечності», який слугував серйозною перешкодою для діалектики. Тут корінь тієї точки зору, згідно якої діалектика «фундаментальна», тобто може конкурувати з логікою, являється удосконаленою логікою. Я вже критикував таке уявлення про діалектику; хочу тільки повторити, що будь-який різновид логічного розміркування – будь то до чи після Гегеля, в науці, математиці або ж в будь-якій справжній раціональній філософії – завжди засновується на законі суперечності... Однак якщо Гегель вважає діалектичним таке розміркування, яке нехтує законом суперечності, то він напевно не зможе знайти в науці жодного прикладу подібного розміркування». (Поппер К. Что такое диалектика? Вопросы философии. № 1, 1995.- С.131.). Тут, однак, цікавим є наступне: часто-густо спалахи діалектичного мислення у філософів трапляються в процесі аналізу ними цілком конкретних сфер економічного чи політичного плану в сучасній Україні, хоча при цьому формально вони є затятими опонентами діалектики як логіки. Всебічному і глибокому з'ясуванню логічного вчення Г.Гегеля в поєднанні з плідними ідеями про напрями його подальшого розвитку присвячені праці вітчизняних філософів В.Шинкарука, М.Булатова, М.Злотіної, В.Босенка та російських Е.Ільєнкова, П.Копніна. Тим

не менше, на сьогоднішній день конструктивні розробки, пов'язані з «Наукою логіки» Г.Гегеля з об'єктивних і суб'єктивних причин майже не ведуться.

Втім, на сучасному етапі свого розвитку логіка являє собою досить розгалужену галузь знання (понад тридцять «логік»). Крім згадуваної вище формальної логіки сюди можна віднести, зокрема, математичну логіку, логіку висловлювань, логіку відношень, герменевтичну логіку, логіку динамічну, логіку ймовірностей, логіку категорну, логіку модальну, логіку науки тощо. Однак і сьогодні не варто демонструвати вигляд, що гегелівської Логіки як і не було. Що з ім'ям німецького мислителя в справі становлення нової логіки нічого не відбулося. А Г.Гегелю належить подвійне відкриття: нової логіки як філософської науки про мислення і адекватного методу (діалектичного) її побудови. Саме діалектична логіка зробила філософію Г.Гегеля безсмертною. Актуальність цієї логіки не щезла. Адже і сучасна епоха з її соціальною практикою і наукою так само (якщо не більше) як і починаючи з ХУІІІ ст. динамічна, рухлива, суперечлива. Позитивно оцінюючи погляд німецького філософа К. Ясперса стосовно того, що « великі явища минулого» «як сучасні нам», що «вся філософія сучасна». М.Булатов цілком справедливо зауважує: «Новим даний підхід є стосовно діалектики як складової частини філософії. Застосування його зустрічається з особливо великими труднощами, оскільки саме діалектика піддається найбільшим нападкам з боку представників спеціальних наук, - особливо формальної, а потім математичної логіки, деяких філософських течій, наприклад аналітичної філософії. Справа у тому, що діалектика є власне філософський метод, а у Канта і Гегеля й усвідомлена як така. В той же час у спеціальних науках розробляються свої методи, ефективні в пізнанні конкретних явищ, в розробці техніки і технології, у практичному освоєнні речей і людей як речей. Це дає їм підставу вважати, що філософський метод непотрібний, що можна обійтися математичними, формально-логічними методами, або прийомами аналітичної філософії. Така позиція знаходила підтримку у бурхливому розвитку природознавства і техніки у ХІХ – першій половині ХХ ст. Але зараз стало очевидним, що згадані методи і спеціальні науки як теоретична основа техніки, що руйнує всю навколишню природу, обмежені у своєму змісті і формі дії, що для осмислення загального стану світу потрібні більш загальні точки зору і способи мислення, серед яких знаходяться і філософія і діалектика». (Булатов М. О., Загороднюк В.П., Малеев К.С., Солонько Л.А. Діалектика без апології.- К.: Стилос, 1998.- С.36). А тому і діалектика як логіка Г.Гегеля є цілком сучасною, вона відповідає потребам епохи, оскільки слугує адекватним інструментом її осягнення.